

В. М. ДАНИЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Питання про складення землеробського господарства на території УРСР нерідко ідентифікується з питанням про складення так званої трипільської древньоземлеробської культури. При цьому одночасно вважається, що ця культура виникла внаслідок пропикнення на територію Східної Європи масивів землеробського населення то з північного заходу — з області так званої дунайської культури середньоевропейського типу, то з області Середземномор'я — Егеїди, де землеробська культура розвивалась здавна і, мабуть, складалася в безпосередньому зв'язку з розвитком древнього передньосхідного населення. Проте окремими археологами, і серед них автором, не відкидалася також можливість складення цієї культури на місцевій ще неолітичній основі.

Зокрема, ще до Великої Вітчизняної війни, автором була висловлена думка про те, що при розв'язанні питання про складення трипільської культури, яка всім своїм хронологічним профілем вже відноситься до мідного віку, слід також брати до уваги не досить ще виявлену культуру місцевих племен попередньої неолітичної доби, що розвивалась в південних широтах території сучасної України. Сигналом для подібної постановки було те, що в складі археологічних комплексів, здобутих при дослідженні неолітичних поселень Надпоріжжя, ще в 1940 р. виявилась певна кількість приносних керамічних матеріалів, і серед них, крім одиноких фрагментів так званої дунайської культури, була виявлена і друга група керамічного інвентаря — фрагменти посуду, які містили особливу трав'янисту домішку або домішку товченого графіту, прикрашені композиціями кутового стьожковопригладженого орнаменту. Обидві групи приносних фрагментів цілком відрізнялися від місцевих виробів, і сумніву щодо їх стороннього походження не було. В той час автор вважав другий тип приносного посуду свідченням поступового переростання місцевої неолітичної культури в культуру трипільського типу. Внаслідок виділення в Надпоріжжі в 1946 р. ранньонеолітичної культури сурського типу ця думка лише зміцніла. Постала потреба перевірити її на території поширення трипільської культури.

Ще в 30-х роках в археологічну літературу проникли вказівки про те, що на Південному Бuzі, зокрема в урочищі Гард, в Доманівському районі, Миколаївської області, під час розкопок у супроводі кремінного мікролітичного інвентаря зустрічалась кераміка, яка містила домішку графіту, прикрашена лінійним орнаментом. Згідно з даними А. В. Добровольського і М. Л. Макаревича, які працювали на Південному Бuzі в 1947 і в 1948 рр., подібна кераміка зустрічається поблизу м. Саврань, Одеської області, в урочищі Мельнична Круча, недалеко від с. Сабатинівки, Улянівського району, Кіровоградської області. Виникла думка про доцільність дослідження на Південному Бuzі саме цих і подібних пам'я-

ток, дотрипільський час яких можна було припустити ще до початку розкопок¹.

Особистим завданням автора було виявлення і дослідження неолітичних пам'яток дотрипільського віку, а також найдревніших трипільських пам'яток, які пайтісніше в культурному і хронологічному плані примикали б до місцевого неоліту.

Істотним досягненням експедиції, на нашу думку, є те, що розкопками і розвідками в 1949 р. почато дослідження різночасових неолітичних пам'яток дотрипільського віку і, зокрема, Мельничної Кручі, Саврані, почасти Гарда, а на II ранньотрипільському Сабатинівському поселенні вдалося виявити і частково дослідити нижній, дуже давній трипільський шар, який характеризувався неглибокими жилими спорудами, на відміну від верхнього шару цього ж поселення.

В цілому матеріал, здобутий Середньобузькою експедицією в розрізі названої тематики в кількісному відношенні не дуже великий, але його наукове значення принципово важливе — з його допомогою доводиться древній характер правобережної лісостепової землеробської культури, яка, можна думати, являє собою цілком самобутню генетичну основу для розвитку так званої трипільської культури.

Обсяг і якість здобутих під час розкопок археологічних матеріалів характеризується в поданому нижче описі досліджених пам'яток, розміщених в хронологічній послідовності.

* *
*

Є певні підстави припускати, що найдревнішим з досліджених пам'яток є поселення в урочищі Мельнична Круча, відкрите місцевим краєзнавцем С. І. Чубом і відоме також знахідкою дерев'яного («неолітичного») човна². Як з'ясували розкопки 1949 р., поселення має два шари — неолітичний, який поділяється на два горизонти, та небагатий на знахідки середньотрипільський.

А. В. Добровольський, який був на поселенні в 1947 р., зібрав тут незначний різночасовий підйомний матеріал. Він вважав, що культурний шар на поселенні був знищений внаслідок розмиву. Але, як з'ясувалося, під час проведених нами робіт, ця думка помилкова.

Урочище Мельнична Круча знаходиться за 2 км нижче с. Сабатинівки по Південному Бугу і являє собою мисоподібний виступ надзаплавної тераси правого берега ріки, який виступає на 10—15 м на протязі 100 м. Нижче цього урочища розлігся широкий, трохи заболочений берег, а вище — невелика западинка, в межах якої було знайдено дерев'яний («неолітичний») човен. Западинка напевно утворилася на місці недавнього джерела, що пересохло, і вік її не може бути дуже давнім. Отже, немає достатніх підстав вважати знайдений тут човен неолітичним. Вище западини — продовження надзаплави, яка своїм рівнем над рікою дорівнює рівню Мельничної Кручі, тобто піднімається над Південним Бугом всього на 2 м.

Для виявлення перевідкладених археологічних матеріалів на початку робіт проведено зачистку всієї прирічкової частини мису: на протязі близько 100 м з'ясувалося, що навіть прирічкова частина поселення зруйнована мало і є ділянки з добре збереженим археологічним шаром.

¹ В роботі експедиції, керованої автором, брали участь М. Л. Макаревич, який продовжував дослідження II Сабатинівського поселення, І. В. Фабриціус, яка розкопувала кургани епохи бронзи, та Є. О. Спманович, який досліджував пам'ятки черняхівського типу.

² В 1938 р. експедиція Одеського археологічного музею досліджувала це місце і збрала небагато неолітичного матеріалу. Він досі не виданий і зберігається в Одеському археологічному музеї.

Для вивчення умов залягання і змісту цього шару паралельно до берега річки було закладено два розкопи площею 45 м² і 83 м², а також поперечний розкоп площею 24 м², який перерізав середню частину мису. Скрізь в межах розкопів спостерігалась однакова стратиграфічна картина: а) сучасний ґрунтовий покрив, який не містить археологічних знахідок (0—0,2—0,5 м); б) жовтувата мулиста порода, що підстелює ґрунт; вона включає поколоті кістки свійських тварин і поодинокі трипільські черепки з поліхромним розписом, нечисленні фрагменти кухонного трипільського посуду з домішкою товченої черепашки в керамічній масі; тут же знайдені уламки кількох рогових мотик, безперечно пов'язаних із знахідками трипільської кераміки (0,5—0,9 м); в) сіруватий суглинок надбережного характеру, який містив неолітичний шар (0,9—1,2 м); г) шар сірозеленого седиментованого мулу, який містить черепашки річкових молюсків і тверді конкреції, що утворилися з цієї самої породи. Археологічних знахідок цей шар не містив, що разом з іншими ознаками дозволяє зробити припущення, що він є породою берегового походження, кінець акумуляції якої одночасно був початком заселення цієї території (1,2 м і глибше).

Керамічні вироби трипільської культури як поліхромні, так і кухонні, слід датувати початком розвинутої пори Трипілья. Потрапити вони сюди могли з якогось близького трипільського поселення, можливо з І Сабатинівського, яке знаходиться недалеко, на території села. Склад знахідок свідчить про те, що це місце відвідувалось трипільським населенням лише періодично, можливо з метою обробітку тут землі.

Як відзначено, залишки неолітичного віку залягали в неперевідкладеному стані в основі сірого суглинку, утворюючи тошечки прошарки, потужність яких не перевищувала 3—5 см. Найбільша кількість неолітичного матеріалу — поколотих кісток тварин, кремінних виробів, поодиноких уламків посуду та кістяних виробів, відзначалась в межах вузької надбережної частини, шириною до 5 м. Проте і тут вони не становили потужних скупчень.

Розкоп 1 (західний) і, особливо, береговий осип перед ним дали найбільше археологічного матеріалу. Вся площа цього розкопу була досить рівномірно насичена розколотими кістками, переважно оленя. Основну кількість знахідок тут становлять готові кремінні вироби, відщени, невелика кількість мікролітичних та звичайних нуклеусів та ін. Залишків посуду тут майже не було, якщо не рахувати орнаментовані вінця чорноглиняного горщика та дрібні уламки посуду.

Знахідки явно тяжіли до надбережної частини — якщо на 1 м² надбережної частини їх нараховувалось до 10, то вже за 3 м від краю розкопу їх майже не було. Якщо взяти до уваги відсутність залишків жилих споруд і навіть слідів вогнищ, важко вбачати в розміщенні археологічних матеріалів якийсь певний порядок, викликаний людською діяльністю. Проте в окремих місцях матеріал до певної міри концентрувався. Наприклад, в межах південно-східного кута цього розкопу на площі 8 м² відзначено більш цікаві знахідки — мікронуклеус, нуклеус, кілька мікролітичних і звичайних пластин, 6 скребоків, трапецію та ін. Ще більша концентрація матеріалу відзначалась в береговому осипу, безпосередньо проти цього місця. Інтерпретувати це місце важко — такий, наприклад, вигляд могло мати місце короткочасної зупинки, відзначене житлами наземного типу.

Розкоп 2 (східний) закладено на найвищій і найбільш зруйнованій ділянці поселення, де надбережна частина стрімко спускалася до річки (висота обриву близько 1 м). На поверхні виступав жовтий мулистий шар з трипільськими знахідками, проте неолітичний шар руйнувань не зачав. Незважаючи на те, що площа розкопу 2 майже вдвоє більше площі розкопу 1 (83 м² проти 45 м²), археологічних знахідок тут було

значно менше, як і в осипу. Все це свідчить про те, що надбережний край поселення був тут досить сильно розмитий. Найбільша концентрація матеріалу спостерігалась в надбережній частині розкопу, але і тут відзначена прогалина шириною 5 м, яка простежувалась і далі на північ, на всю ширину розкопу. Не було знахідок і на значній площі західної частини розкопу. Лише у східній частині спостерігалась певна концентрація знахідок. Тут вони розпадаються на два горизонти, розірвані стерильним прошарком суглинку, які продовжуються на північ. Можливо, що концентрацію знахідок в цьому місці слід пов'язувати з другим житлом.

Про те, наскільки саме з надбережною частиною пов'язана густина заселення, свідчать дані розкопу 3. Цей розкоп довжиною 12 м був прирізаний перпендикулярно до розкопу 1, за 4 м на захід від його західного кінця. Матеріал зустрічався лише на протилежних кінцях розкопу, причому в незначній кількості. Проте глибинна частина тераси не була позбавлена знахідок. Про це, наприклад, свідчать знахідки в шурфі розміром 2×2 м, закладеному на 17—18 м на північ від західного кінця розкопу 2. Тут спостерігались ті ж відклади, що і в надбережній частині, за винятком жовтої і мулуватої породи. Її і товщі гумусового покриву відповідав гумус дуже значної потужності — понад 1,5 м. В ньому на глибині 1,1 м знайдено фрагмент трипільської посудини з поліхромним розписом, а в сіруватому суглинку на глибині 2 м і дещо більше — фрагмент неолітичної чорноглиняної посудини та два кістяні вістря.

Наведені дані щодо умов залягання культурного шару на Мельничній Кручі свідчать про те, що і глибинна частина поселення ще може дати в майбутньому новий матеріал, який, можливо, доповнить характеристику цього єдиного ще в своєму роді поселення.

Напевно такий характер залягання культурних залишків в цілому свідчить про відкладення їх внаслідок короткочасного проживання населення стоянки. Очевидно, ми маємо справу з культурним шаром, який епізодично перекривався водами ще в давнину, як це, наприклад, відзначено на багатьох неолітичних стоянках Надпоріжжя. На підтвердження цього слід вказати на повну відсутність слідів вогнищ. Показово, що на близьких за топографічними умовами поселеннях в урочищі Гард та поблизу м. Саврані відзначалась повна відсутність збирання археологічного матеріалу за межами залишків жител. Все це дає підстави для висновку про те, що неолітичне поселення в урочищі Мельнична Круча наближається за характером відкладення матеріальних залишків до неземлеробських неолітичних стоянок. Речовий матеріал, і зокрема кремінний інвентар, виявлений під час розкопок Мельничної Кручі, становить значний науковий інтерес.

Наведений нижче опис кремінного інвентаря з неолітичного шару свідчить про безсумнівну древність Мельничної Кручі в порівнянні з іншими неолітичними пам'ятками Побужжя і сусідніх областей, а також таких трипільських пам'яток, як Лука-Врублівецька або Поливанів Яр, Сабатинівка II (обидва шари), Брага та ін. Наявність численних кремінних відщепів, використаних пластинок і нуклеусів свідчить про те, що на Мельничній Кручі виготовлялось багато різноманітних кремінних виробів. Нижче подаємо їх опис.

Нуклеуси, знайдені під час дослідження цієї пам'ятки, досить різноманітні, серед них є пірамідальні і мікролітичні, призначені для одержання мікропластинок — вкладишів довжиною 3,5—4 см, при найбільшому перерізі 0,7—1 см (табл. 1, 1, 2, 11), нуклеуси пірамідально-призматичні, призначені для зняття звичайних мікролітичних пластинок (не вкладишів), а також нуклеуси для сколювання відщепів.

Досить показові також поодинокі призматичні нуклеуси для одержання пластини шириною понад 1,5 см. Такі нуклеуси є в матеріалах багатьох пізньонеолітичних стоянок степового півдня УРСР.

Дуже численну групу кремінного інвентаря Мельничної Кручі становлять пластинки. Серед них найбільше пластинок середнього розміру, недбалої обробки, довжиною 3,5—8 см і шириною 1,2—2 см. Вони використовувались як ножі кількох різновидностей (табл. I, 3—10).

Наступну групу знарядь становлять вироби з зубчастими краями, виготовлені з уламків середніх пластин; такі знаряддя зручні для різання або пропильювання (табл. I, 12). На двох екземплярах (з чотирьох) край, протилежний робочому, доповнений сколами, подібними до

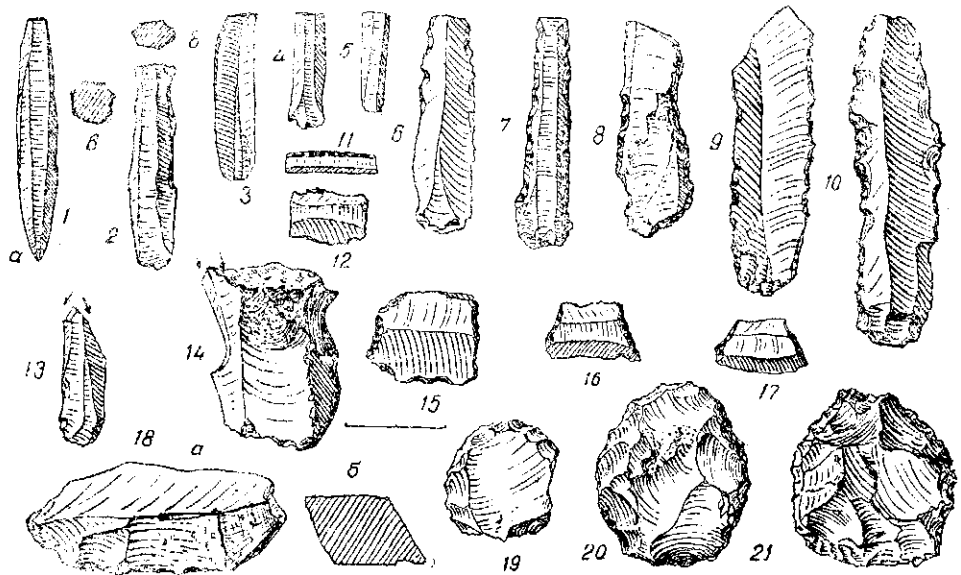

Табл. I. Мельнична круча. Кремінні знаряддя.

1, а, б; 2, б — мікропуклеуси; 18, а, б — нуклеус для відщепів; 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 — пластинки та вироби з них; 11 — ретушована мікропластинка — вкладиш; 12 — знаряддя для прорізування; 13, 14 — різці; 15, 16, 17 — трапеції; 19, 20, 21 — скребки з відщепів.

невеликих різцевих. З уламків таких пластин виготовлено і знаряддя у вигляді трапеції. Всього їх є три екземпляри (табл. I, 15—17). Два з них виготовлені з уламку середніх пластин довжиною до 2 см, третя з уламку великої пластинки довжиною 2,5 см і до 2 см завширшки.

Мікропластинки, як заготовочний матеріал, використовувались значно менше, ніж пластинки середніх розмірів. Вони досягали 3,5 см довжини і, в середньому, 0,5 см ширини. Окремі скземпляри мікролітичних пластинок, безсумнівно, використовувались як вкладиші. Одна з таких пластинок має на одному краю притуплюючу ретупу.

Дуже характерною ознакою техніки виготовлення кремінних знарядь на описуваній неолітичній стоянці є також масове використання відщепових заготовок, які, головним чином, призначались для виготовлення кількох різновидностей скребків, а також для виготовлення різців.

Скребки, які є в комплексі, за ознакою техніки виготовлення можна поділити на дві основні групи — з круговою досить крутою ретушкою, середній діаметр яких близько 3 см (більшість виробів цієї групи), та скребки кінцеві з пластинчатих відщепів, з округлим, звичайно загостреним робочим краєм, який заходить і на боки заготовки і не захоплює тільки відбивну площадку; довжина знарядь 2,5—3 см (табл. I, 19—21).

Нечисленні різці з Мельничної Кручі виготовлялися переважно з відщепових заготовок. Їх можна охарактеризувати як різці нуклеоподібні, двофасеткові. Є один екземпляр середнього типу (табл. I, 13) та один екземпляр з відщепової заготовки кутового типу (табл. I, 14).

З наведеного вище опису кремінних виробів, знайдених під час дослідження поселення, можна зробити висновок про їх значну неолітичну давність, яка перевищує, наприклад, давність таких дотрипільських неолітичних пам'яток Побужжя, як Саврань або Гард, про які мова йтиме нижче. На користь визнання такої давності, наприклад, свідчить ряд архаїчних форм кременю: справжніх мікролітичних пуклеусів і пластинок, в тому числі і мікропластинок з притупленим краєм, тобто вкладишів, наявність різців, зубчастих знарядь для прорізування, трапецій та ін. Така техніка виготовлення кремінних знарядь свідчить про те, що мікротехніка, яка становить характерну ознаку раннього неоліту Півдня, ще доживала і в час існування поселень типу Мельничної Кручі. Разом з тим, в комплексі Мельничної Кручі є і матеріали, які вказують на пізньонеолітичний вік комплексу — порівняно великі призматичні нуклеуси і відповідні до них розмірами пластинки заготовки, а також деякі форми скребків, наприклад, скребки округлої форми з круговою ретушшю.

Незважаючи на цілком сприятливі умови для збереження кістки, які створилися на Мельничній Кручі, кількість знайдених тут кістяних знарядь невелика — всього 7 виробів, що порівняно з кількістю кремінних знарядь становить незначний процент. З кістяних знарядь відзначимо нехарактерні речі — підвіска з просвердленого ікла хижака, а також шила з невеликих уламків трубчастих кісток (табл. II, 5, 8). Більш показові з хронологічного боку уламки довгих кістяних наконечників стріл і дротиків овальних у перерізі, виготовлених із заготовок, вирізаних з трубчастих кісток, а також частина веретеноподібного вістря (табл. II, 6, 7). Такі вироби становлять характерну рису кістяного інвентаря ранньонеолітичних стоянок Степового Півдня.

Цілком своєрідну групу інвентаря, яка досі немає безпосередніх аналогій за межами басейну Південного Бугу, становить кераміка, зібрана під час дослідження поселення. Кількість знайдених тут фрагментів, що належать трьом-чотирьом посудинам, невелика. На підставі відмінності в складі керамічної маси кераміку можна поділити на дві групи: посуд сіроглиняний в обпалі з трав'янистою домішкою, товченим кварцом і, в одному випадку, з домішкою часток блискучого мінералу, можливо тальку або графіту, та посуд чорноглиняний в обпалі, який обпалювався у відновлюючому полум'ї; в його керамічній масі є домішка товченої черепашки. Обидві поверхні стінок підлощені; товщина їх — від 0,6—1 см (табл. II, 1—4).

Фрагменти верхніх частин трьох посудин, дають певні підстави судити про форми кераміки. Всі вони належать глибоким, найімовірніше гостродошним горщикам. Верхня частина посудин злегка загиналася всередину, нижче йшов роздутий або ребристий корпус, що закінчувався гострим денцем. Дуже близької формою, складом керамічної маси уламки подібних посудин спорадично зустрічаються на ряді пізньонеолітичних поселень Надпоріжжя: в урочищі Собачки і Вовчок, на стоянці біля с. Манастирки; особливо багато їх на лівобережній вовнизькій стоянці; досить самостійну і численну групу вони становлять у комплексі керамічних виробів з нижнього шару стоянки Стрільча Скеля та ін. Безсумнівно, що ці вироби потрапили у Надпоріжжя з Правобережжя. Показово те, що фрагменти подібного посуду зустрічались на підлозі земляночного житла, відкритого на II стоянці Сурського острова, яка є типовою ранньонеолітичною пам'яткою Надпоріжжя. Можливо, що

останній факт слід оцінити як вказівку не лише на хронологічну близькість обох типів поселень, але як і вказівку на певну спорідненість, а можливо і тотожність культури.

Дуже характерним для описуваної кераміки є складний лінійний орнамент, виконаний в техніці нанесення прогладжених ліній. В окремих випадках лінійний рисунок супроводжувався крупними наколами. В одному випадку відзначено вміщену на верхній частині посудини зигзаго-

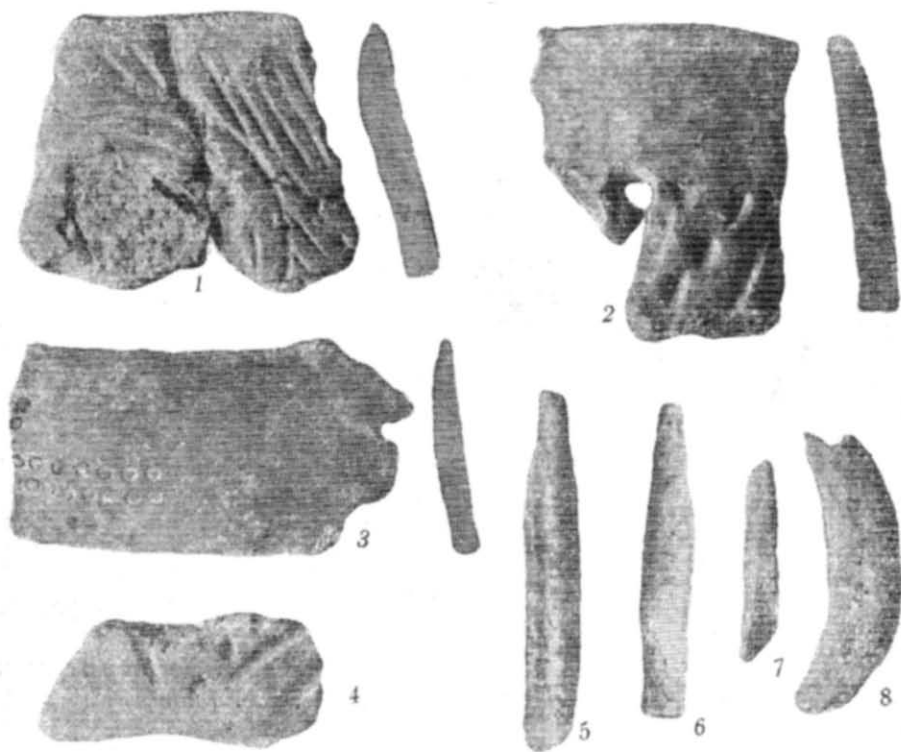

Табл. II. Мельничча Круча. Кераміка і вироби з кісті.

1, 2, 3 — зразки орнаментованих вінець; 4 — орнаментована стінка; 5 — шило з кісті; 6, 7 — вістря з кісті; 8 — підвіска з ікла хижака.

подібну композицію, створену з кількох ліній, роз'єднану на кутах; її облямовували наколи, виконані паличкою (табл. 1, 2, 4), такі ж наколи є в проміжку між деякими парами ліній. Друга посудина (також по верхній частині) була прикрашена подвійними колами, виконаними в техніці прогладжування ліній, середня частина яких виповнена прямими паралельними прогладженими лініями (табл. II, 1)¹. В дещо зміненому, уселадненому вигляді обидві орнаментальні композиції зустрічаються на найдавніших керамічних виробах трипільської культури, зокрема на таких, які походять з цього ж таки басейну. Вінець третьої посудини орнаментовано прямими кутами, розташованими через інтервали і скомпонованими з невеликих кілець, які, напевно, є відтисками надрізаних соломиньок (табл II, 6).

¹ З розвідок А. В. Добровольського.

Добра техніка формовки і обробки поверхні стішок, і головним чином характер орнаменту дозволяють ставити питання про генетичні зв'язки цієї кераміки з найдавнішим трипільським посудом.

Кістковий матеріал, зібраний під час дослідження описуваної пам'ятки, дуже одноманітний щодо складу — визначено кістки благородного оленя, кабана і, зрідка, бика, що, поряд з повною відсутністю прямих вказівок на землеробство, позбавляє нас можливості з певністю судити про заняття насельників стоянки. Наявність кісток оленя, мікролітичний кремніший та кістковий інвентар, нечисленність посуду та археологічного матеріалу, умови його залягання, і, нарешті, сама топографія поселення, виявляють в ньому найскоріше мисливсько-рибальське поселення. Але цей факт ще не свідчить про те, що відтворюючі форми господарства взагалі ще не були в певній мірі знайомі його жителям.

* * *

Пізнішими, уже в повному розумінні дотрипільськими, але ще неолітичними пам'ятками є поселення поблизу м. Саврань та в урочищі Гард.

Перші відомості про окремі знахідки в районі м. Саврань одержані ще в 1948 р. під час робіт Середньобузької експедиції, очолюваної А. В. Добровольським. Проведеними тут влітку 1949 р. розшуками виявлено і досліджено наземне житло, яке дало цілісний і повний комплекс місцевої пізньонеолітичної культури.

Савранське поселення знаходиться на краю надзаплавної тераси правого берега Південного Бугу, безпосередньо напроти м. Саврань. Тут під час огляду відслонень і шурфування, поблизу ріки, на висоті 2—2,5 м над її рівнем, виявлено невелике ізольоване скупчення культурних залишків, яке, як це з'ясувалося пізніше, розширювалося і відповідало місцю перебування невеликої групи людей.

В результаті шурфування встановлені ізольований характер скупчення і відсутність навкруги житла так званого культурного шару (всього на цьому місці розкрито близько 70 м², тоді як площа скупчення була майже наполовину меншою).

Стратиграфічні умови в цьому місці такі: гумусовий покрив — вздовж берега 0—0,35 м, ближче до гребеня тераси — 0—0,75 м, сіруватий суглинок з неолітичними залишками — від 0,35 до 0,60 м на березі і 0,75—1,25 м — вглиб тераси. Нижче залягає на значну глибину валунно-галечний шар.

Культурні залишки залягали в середній частині сіруватого суглинку, напевно надбережного походження. Глибина їх залягання залежала винятково від сучасного схилу поверхні тераси в бік річки. Ці залишки залягали цілком горизонтально і в найглибших місцях — ближче до гребеня тераси — не глибше 1,2 м від сучасної поверхні. Слід відзначити, що валунно-галечний шар, як і ґрунтовий шар, залягали досить паралельно, схилюючись в напрямку річки. Горизонтальне залягання культурних залишків скоріше слід пояснити тим, що це місце було сплановане і являло собою підлогу наземного або трохи заглибленого у землю житла (рис. 1).

Під час розчистки культурних залишків на західній межі розкопу виявлено дві купи каменю неправильної овальної форми, вершини яких знаходились на 10—12 см вище рівня культурного шару. Краї куп віддалені один від одного на 2 м. Як з'ясувалося, купи продовжувалися і глибше і в цілому досягали 35—40 см висоти, налягаючи на валунно-галечний шар.

Перша купа (північна) орієнтована з півдня на північ (довжина 2 м, ширина понад 1 м); друга (південна) приблизно таких самих розмірів, але орієнтована на північний схід.

Про безперечно штучне походження цих куп свідчала інтересна деталь. На довгій осі першої купи вже з моменту виявлення помітні були вертикально поставлені камені, які йшли вглиб, в два ряди з інтервалом до 30 см. Подібне, але кругле гніздо було виявлено і в другій купі.

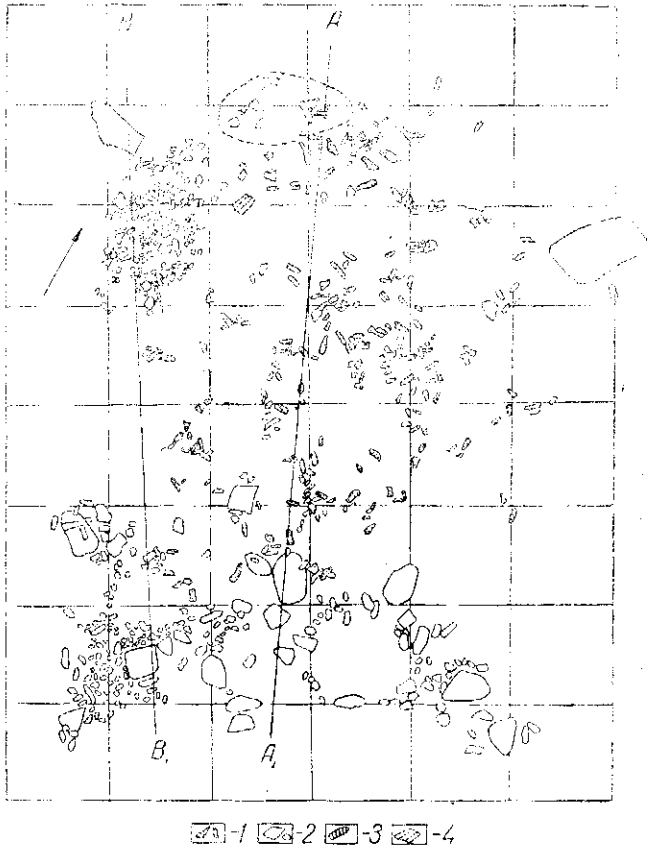

Рис. 1. Саврань. План житла. 1 — кістки; 2 — камені; 3 — плити на ребрі; 4 — складені мотки.

Трохи глибше, на схід від цих куп, за 2,5–3 м виявлена ще одна пара подібних куп каменю, які досить сильно розповзлись.

Площа, обмежена цими чотирма купами, була зановнена археологічним матеріалом, тоді як за межами її знахідок не було. Є підстави вважати, що ці купи були наріжними частинами кам'яного фундаменту жилої будівлі. Важливі дані для визначення плану житла дає характер розміщення вертикальних кам'яних плит, виявлених лише для західної пари. У північно-західній купі вони являли собою фігуру, подібну до овалу, довжиною близько 1,5 м, один кінець якої був загнутий всередину житла; в південно-західній купі такі плити, як вказувалося, утворювали неправильне коло, внутрішній діаметр якого наближався до 30 см. Слід думати, що перша купа підтримувала стіну, яка загишлася всередину, а друга являла основу для наріжного стовпа, який стояв на місці з'єднання поздовжньої і поперечної стін житла. Стіни житла були збудовані

з якогось легкого матеріалу. Довжина житла — 6,5 м, ширина — 4,5 м (рис. 2).

На 30 см глибше залягання культурних залишків, в середній частині житла, виявлено округлої форми гніздо з великих каменів, яке займало площу близько 1 м², а на рівні шару — одну плиту. Призначення цієї деталі і зв'язок її з житлом незрозумілі.

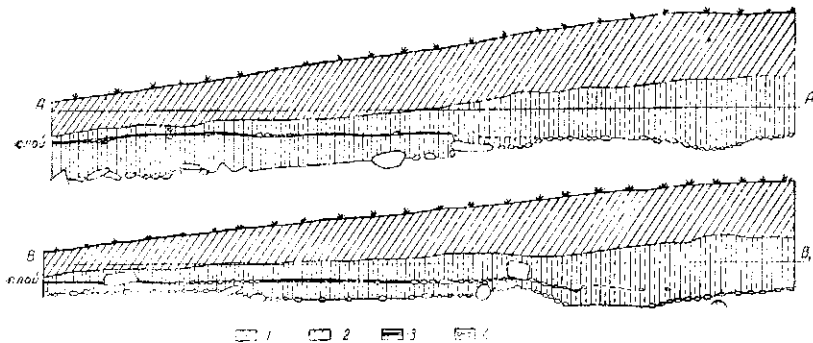

Рис. 2. Поздовжні розрізи Савранського житла по лініях А—А, В—В. (Зафіксовано два моменти розбирання кам'яних кун).

Якщо на площі поселення в урочищі Мельнична Круча було нелегко встановити, що в характері залягання культурних решток слід відносити за рахунок людської діяльності і що за рахунок діяння природних факторів, то в Саврані ми маємо типовий приклад залишків живої споруди. Археологічні залишки на площі житла не становили потужного шару, знахідки, як правило, не налягали одна на одну і лежали в одній площині. Ця обставина свідчить про короткочасність існування житла. Про це ж свідчить і відсутність добре обладнаного вогнища.

Привертає увагу також той факт, що досить багато поколотих кісток (понад 250) на площі близько 25 м² належало благородному оленю (1—2 особини) і лише окремі кістки, які були використані для виготовлення знарядь, належали іншим тваринам (мотики з лопаток бика, виробі з ікла кабана та ін.)¹.

З інших важливих деталей слід назвати знахідку примітивної зернотерки в південному кінці житла та старанно складених кістяних наконечників мотик — в північно-західному куті. Щільність залягання наконечників свідчить про те, що всі вони були покладені без держаків. Можливо, що житло було покинуто раптово, інакше важко було б пояснити, що жителі могли залишити такі безперечно цінні речі, як три зовсім невикористані ще кістяні наконечники мотик.

Кут, в якому знайдені мотики, в системі житла мав особливе значення — саме тут, у вигляді вугликів та залишків попелу були виявлені сліди вогнища. Тут же знайдено багато фрагментів посуду, досить рідких на решті площі житла. Саме в цьому куті, на площі близько 10 м², зафіксовано неповні розвали двох посудин — глибокого гостродонного горщика з прямими стінками, плоскодонної широко відкритої посудини та фрагменти від кількох інших посудин. В південній частині житла траплялися поодинокі фрагменти від інших посудин, а в північно-східному куті їх не було взагалі.

Кремінні знаряддя, як і поколоті кістки, були розкидані на площі всього житла; можливо навіть, що в розміщенні їх існував певний зв'язок.

¹ Визначення І. Г. Підоплічка.

зок — найбільшій концентрації поколотих кісток відповідають і скупчення знарядь — 6 пластин і два скребки в кв. 17, чотири — в кв. 40, два — в кв. 24, три — в кв. 27, два — в кв. 31 та ін. Поруч із зернотеркою знайдено частину рогів олесья з слідами різання.

До певної міри окремо від іншого матеріалу в північному кінці житла, на площі близько 1 м², відзначалось скупчення черепашок *unio*. яке, напевно, відповідає місцю кухонних покидьків.

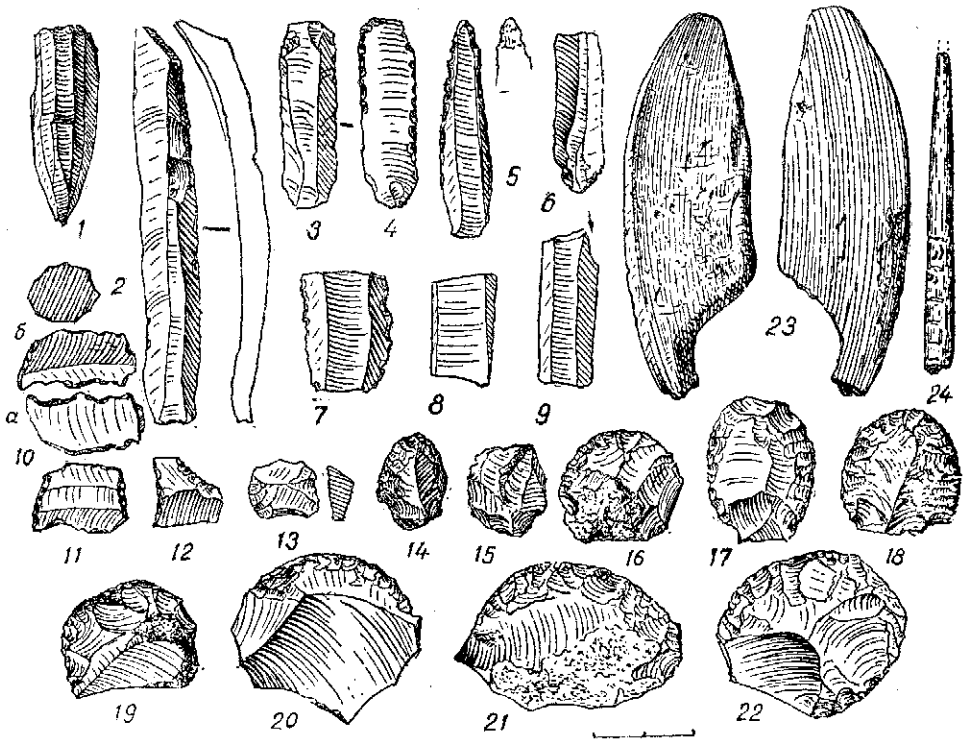

Табл. III. Саврань, Гард. Кременні і кістяні вироби.

1 — мікронуклеус, Гард; 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 — пластинки і вироби з них; 9 — різцевидне знаряддя; 10a, б — проколкв; 11, 12 — трапеції; 13, 14, 15, 16, 17, 18 — скребки з відщепів; 19, 20, 21, 22, 23 — знаряддя з ікла кабана; 24 — кістяне шило.

Вироби з кременю, відходи від їх виробництва і нуклеуси становлять найчисленнішу і досить характерну групу археологічного матеріалу; саме з неї ми і починаємо опис цього матеріалу.

Нуклеуси, які є в складі савранського комплексу, досить різноманітні: мікролітичні пірамідальні, призначені для одержання дрібних пластин, тригранні в перерізі з двома косими площинами відбивання, призначені для одержання пластин середнього розміру, та призматичні нуклеуси. Нуклеусів для зняття мініатюрних пластин — вкладишів не знайдено¹. З пластин, сколотих з описаних нуклеусів, вигодовлявся ряд знарядь. Найчисленнішими є пластини середніх розмірів — довжиною 5—7 см шириною 1,3—2 см (табл. III, 2—6).

Знайдені уламки пластинок, іноді з дрібною ретушшою з боку черенця; довжина до 4 см, ширина 1—1,4 см (табл. III, 7, 8).

¹ З інших типів нуклеусів слід відзначити нуклеус середнього розміру для сколювання відщепів.

Знаряддя у формі трапецій зустрічаються зрідка; їх всього два екземпляри (табл. III, 11, 12).

Численну серію знарядь, які відрізняються від описаних вище категорій кремінного інвентаря тим, що вони, як і на Мельничній кручі, виготовлялись не з пластин, а виключно з відщепів, становлять скребки (табл. III, 13—22). Про те, що вони призначалися для виконання різноманітних робіт, свідчить наявність перелічених нижче їх відміщостей.

Найчисленнішими є скребки з тупих відщепів довжиною 3,2—4,5 см, з дещо опуклими робочими частинами, сформованими на одному з країв. Робочі краї таких знарядь загострені добре ретушю.

Досить рідкі скребки кінцеві, з округлим робочим кінцем, які виготовлялися з пластинчатих відщепів, розміром 2×2 — $1,1 \times 1,4$ см.

З наведеної характеристики комплексу кремінних знарядь можна зробити висновок про його дещо пізніший вік в порівнянні з віком кремінних виробів описаної раніше колекції з Мельничної кручі. В розглянутому комплексі вже відсутні найбільш виразні показники мікротехніки — мініатюрні мікронуклеуси і мікропластинки —

вкладиші, нетипові зубчасті знаряддя для прорізування, різці та ін. І навпаки, комплекс кремінних знарядь з Саврани вже наближається до того досить періозноманітного щодо складу набору кремінних знарядь, який характерний для найдревніших трипільських пам'яток.

Докладніше слід описати вже згадувану знахідку трьох кістяних наконечників мотик, які мають витягнутотрикутну форму. Всі вони виготовлені з трубчастих кісток свійського бика; їхні розміри різні: 16—22 см довжиною, що, мабуть, залежить від ступеня спрацьованості лезової частини, яка безперервно підточувалася і тому вкорочувалася. Робоча частина найціліших екземплярів досягала в ширину 10 см, вона заточувалася так, що один край помітно виступав. На обох краще збережених наконечниках мотик саме ці краї мають пошкодження у вигляді сколів від використання (рис. 3, 1—3).

Другою досить важливою знахідкою, яка вказує на початкове землеробство і тому заслуговує на більш повний опис, є гранітна плита неправильної овальної форми, довжиною близько 50 см і шириною 30 см, з дещо увігнутою (до 3 см) верхньою площиною.

Як відзначалося, найбільше фрагментів посуду знайдено у північно-західній частині житла.

За технологічними ознаками зібраний на Савранському поселенні посуд можна поділити на дві основні групи: темносірий в обпалі, який містить домашню траву і кварцовий пісок, а також посуд чорний, який об'являвся у відновлюючому полум'ї. Досить добрий обпал зумовлював значну щільність стінок посуду, середня товщина яких дещо перевищує 0,5 см. Внутрішня поверхня згладжена, слідів смугастого згладжування немає. Зовнішня поверхня згладжена більш старанно (у чорноглиняних посудинах майже до лиску).

Знайдені фрагменти посуду належать двом формам: широко відкритим плоскодонним посудинам з ребристим корпусом, розширеним у верхній частині, і глибоким горщикам, що, можливо, мали невеликі або заокруглені денця.

Рис. 3. 1—3 — кістяні наконечники мотик.

Для першої форми характерна лійчаста нижня частина з невеликим плоским денцем. Починаючи з $\frac{2}{3}$ висоти посудина поступово звужувалася і закінчувалася ледве відігнутими назовні вінцями з рівним зрізом. Подібні широкі горщики-вази з високим і досить вузьким лійкоподібним низом вже становлять характерну особливість найдавніших трипільських пам'яток (Сабатинівка II, Грснівка, Олександрівка, Гігоєшті-Трудешті та ін. — табл. IV, 1, 2, 2a, 3).

Другу, основну групу посуду становлять невеликі, глибокі, круглодонні, а можливо також і з невеликими плоскими денцями горщики з дещо роздутим або ребристим корпусом, трохи загнутим всередину верхом і дещо відігнутими назовні вінцями, з потоншеним або прямим зрізом. Серед цих виробів безперечно є посудини для готування їжі, про що свідчить нагар на стінках окремих посудин (табл. IV, 4, 5).

Орнаментом прикрашалася вся поверхня посудини. Переважають різноманітні кутові композиції, створені з широких стьожок, які складаються з кількох паралельних прогладжених ліній. Є один фрагмент, на якому збереглася частина стьожки, заповненої відбитками гребінчастого штампа. Одна з посудин по верхній частині була прикрашена дугоподібними стьожками, обернутими вигнутими частинами вниз; кожна з таких фігур складалася з кількох прогладжених ліній.

На ранньотрипільському посуді подібні композиції вже не відіграють самостійної ролі, а використовуються лише як облямовуючий орнамент. Складних лінійно-спірально-кутових композицій на савранській кераміці немає. Замість них явно переважають складні кутові композиції.

Підтвердженням того, що пам'ятки типу Саврань в середній течії Південного Бугу не поодинокі, є вже згадуване поселення на мисі надзатлави правого берега річки в урочищі Гард, розташованому на південь від с. Богданівки, Доманівського району, Миколаївської області. Це поселення розкопувалося ще в 30-х роках археологічною експедицією НКО УРСР, але наслідки цих робіт достатнього висвітлення в літературі не дістали. Тоді на цьому поселенні, як пізніше нами в Саврані, було виявлено кілька кам'яних куп, що становили основи наземних або дещо заглиблених в ґрунт жител, а також фрагменти типового посуду з рослинною та графітовою домішками, прикрашеного лінійним орнаментом. Знахідки кераміки супроводилися кістками свійських тварин та мікролітичними кремінними виробами.

Невеликі розвідки, проведені нами на площі цієї пам'ятки в 1949 р. (закладено траншею 1×10 м), показали, що тут збереглися ділянки незрушеного шару, який, крім інших ознак, характеризується залишками кам'яних основ жител. Так, наприклад, в межах цієї траншеї, в основі гумусового покриву, на глибині понад 1 м, виявлена частина фундаменту у вигляді ряду колотих гранітних плит. Тут же знайдено кілька типових фрагментів посуду та кременю.

Огляд відслонень та знахідки на поверхні збільшили невелику колекцію з Гарда керамікою та мікролітичним кременем савранських типів¹ (наприклад, табл. III, 1).

Вище розглядався матеріал неолітичного віку, здобутий Середньобузькою експедицією в 1949 р. З його аналізу можна зробити два основні висновки. Правдоподібно, що найраніший етап у розвитку місцевої неолітичної культури представлений на цій території пам'ятками типу Мельничної кручі. Пам'ятки типу Саврань-Гард відбивають безпосередньо передтрипільський, але також ще неолітичний етап, в складенні трипільської культури. Далі за ними, слід думати, вже йдуть трипільські пам'ятки типу II Сабатинівського поселення та ін.

¹ Частина старих матеріалів з Гарда зберігається в Київському історичному музеї.

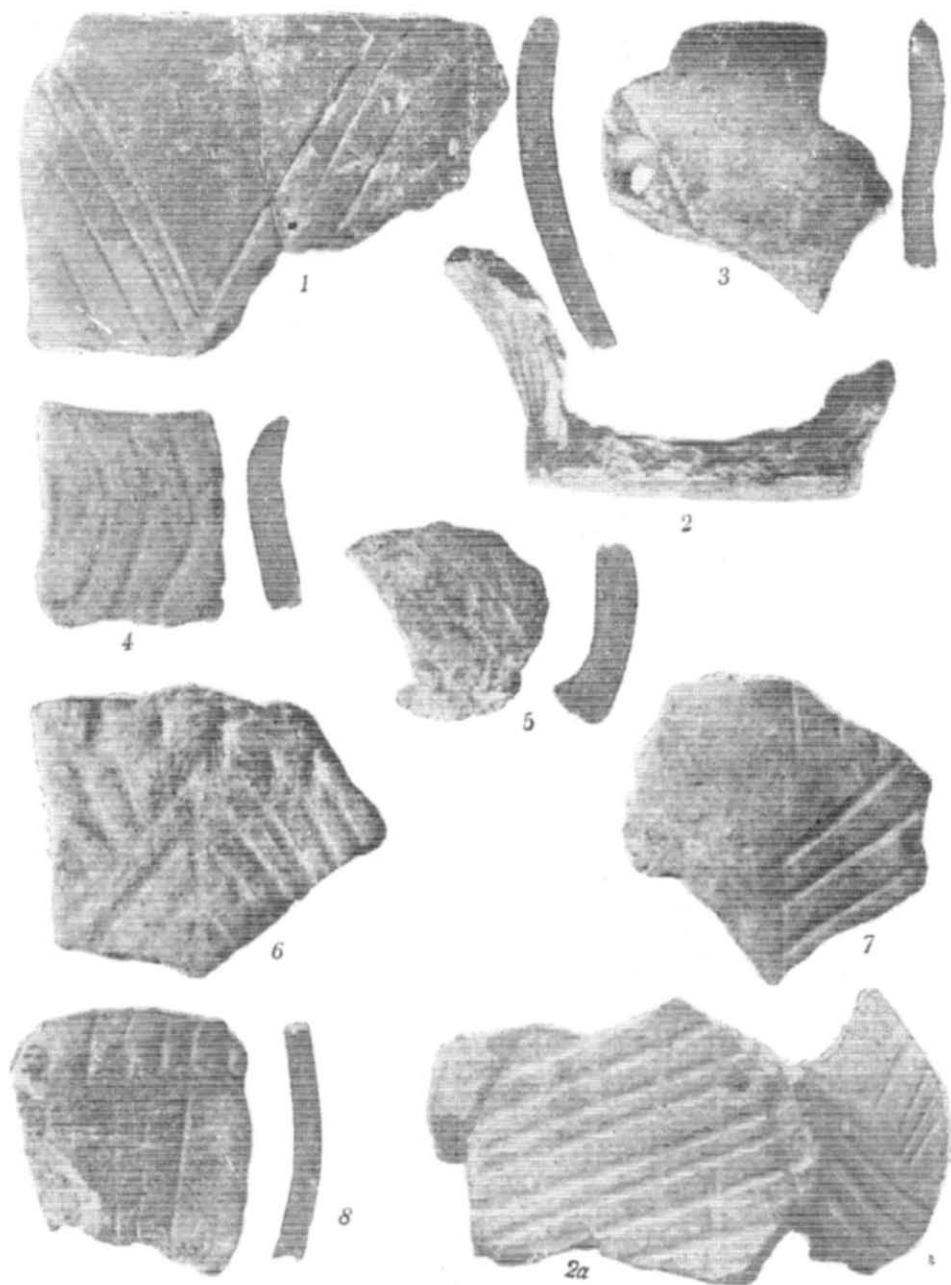

Табл. IV. Саврань. Кераміка.

1, 2, 2a — уламки широко відкритої посудини з лійчастим низом; 3 — вінця; 4, 5 — вінця і деще гостродонного горщика з прямими стінками; 6 — орнаментована верхня частина глибокого горщика; 7, 8, 9 — орнаментовані стінки.

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ЮЖНОМ БУГЕ

Резюме

В 1949 г. автором производилось исследование неолитических поселений на среднем Буге.

Наиболее древним неолитическим памятником в этом районе, очевидно, является поселение в урочище Мельничная Круча, в Ульяновском районе, Кировоградской области. Раскопки периферии поселения на площади около 200 м² дали довольно многочисленный микролитический кремневый инвентарь, сопровождаемый лощеной керамикой, украшенной линейной орнаментацией. Более позднюю группу памятников составляют поселения у м. Саврань, Одесской области, и в урочище Гард, у с. Богдановки, Доманевского района, Николаевской области.

В урочище Гард были проведены разведки, и у м. Саврань — раскопки, приведшие к открытию небольшого наземного или слегка углубленного в землю жилища продолговатой формы с каменным основанием. Собранные здесь материалы — кремневый инвентарь и керамика, сохраняя черты близости к материалу Мельничной Кручи, производят впечатление более поздних. Большой интерес представляет находка трех наконечников костяных мотыг.

Материал такого рода публикуется впервые. Есть основания полагать, что памятники типа Мельничной Кручи и Саврани отражают развитие того типа неолитической культуры, который является генетической основой для трипольской культуры, целиком относящейся уже к медному веку.